

עדים במדים – משלחות צה"ל לפולין – חינוך לערכים או אינדוקטרינציה?

ניצה דוידוביץ, אמיר השכל ודן סואן

תקציר

צבא שלוקח על עצמו את תפקיד המחנך הוא תופעה שקיימת ברחבי העולם. התפיסה הצבאית של ימינו רואה חשיבות רבה בהנחת בסיס ערכי ומוסרי לחייל, זאת מתוך הנחה כי מקור העוצמה של הצבא טמון בקוד הערכי ובאתוס של חייליו ומפקדיו. במחקר הנוכחי בחנו את הפרויקט "עדים במדים", מסעות צה"ל לפולין. באופן ספציפי ביקשנו לבחון האם ובאיזו מידה תורמת הנסיעה של משלחות צה"ל לפולין להעצמת הערכים האוניברסליים והפרטיקולריים של משתתפיו. אוכלוסיית המחקר כללה 267 גברים ונשים שענו על שאלונים לפני המסע ו-333 משתתפים שענו לאחר השיבה. כלי המחקר כלל שאלון לבדיקת קוגניציות, ערכים ועמדות הנוגעים לזיכרון השואה. ממצאי המחקר העלו כי הערכים האוניברסליים מתחזקים בקרב חברי המסע בעוד הערכים הפרטיקולריים (זהות יהודית-ציונית, גאווה לאומית, חשיבות הסמלים היהודיים) פוחתים בעקבותיו. כלל המשתתפים, מעבר להבדלי גיל ומגדר, היו בעלי עמדות מאוד חיוביות הן לגבי היציאה למסע והן לגבי הציפיות ממנו לחיזוק משמעות השואה, המחויבות לעם היהודי והשלכותיה האוניברסליות. לאחר המסע נמצאה ירידה בערכים הלאומיים, בחשיבות הסמלים היהודיים, בתחושת הגאווה הישראלית, בתחושת השליחות ובחשיבות מושג הגבורה. בנוסף, התרחשה עלייה בכלל הערכים הדמוקרטיים. מסקנת המחקר גורסת כי המסע הן להלכה והן למעשה אינו אמצעי לאינדוקטרינציה אלא אמצעי להנחלת ערכים בקרב חברה הנוטה להתרחק מערכי היסוד שעליהם נבנתה.

הקדמה

הגייסות השכירים וגייסות העזר אין בהם תועלת וסכנתם מרובה. על המייסד שלטונו על גייסות שכירים, לעולם לא תהא עמידתו איתנה ובטוחה, כי הללו אין שלום ביניהם, הם רודפי כבוד ובצע, בלא משמעת ובלא נאמנות, אמיצי לב ביחס לאהוביהם ומוגי לב ביחס לאויביהם, בלא יראת שמים ובלא נאמנות לאדם. והסיבה לדבר שאין שום טעם אחר ליציאתם לשדה הקרב זולתי השכר המועט... (מקיאבלי, 1988, עמ' 209).

צעדי הענק שעשתה האנושות במאה העשרים עלו על כלל השינויים שעברה החברה מעצם קיומה, שכן בתוך פחות ממאה שנה התפשטו והתרחבו שינויים, שראשיתם בתמורות הטכנולוגיות, לכל תחומי הקיום האנושי. בפתחו של העשור השני של המאה העשרים ואחת מתחוללת מהפכה ערכית ברחבי העולם. הגלובל-ליזציה המואצת, המעבר ל"כפר גלובלי" והתחזקות "האני", כל אלה יצרו נורמות וערכים חברתיים שונים בתכלית מאלה שהיו מקובלים בתקופות אחרות בהיסטוריה (שלם, 2004). מדינות ברחבי העולם מתמודדות עם הידרדרות ערכית ומוסרית של החברה האנושית (Padilla, 2009), שמקורה בהתערעות הלכידות החברתית. החברה האנושית, שבעבר הושתתה על ערכים קולקטיביים מסורתיים של הקרבה, נתינה ואהבת המולדת, נמצאת בנקודת מפנה שבה הערכים האלה אינם עוד דבק חברתי. החדירה של האינדיבידואליזם והיחלשותה של מדינת הלאום ערערו את תחושת המסירות והאהבה המשותפת של אזרחים כלפי המולדת – הפטריטיזם.

פטריטיזם מוגדר "כקשר והמשיכה של חברי הקבוצה לבין קבוצתם והארץ שבה הם חיים" (Bat-Tal & Staub, 1997, p. 10), כלומר, "אהבת מולדת". המולדת (Nation) היא מושג מודרני בחייהן של קבוצות, אולם פטריטיזם עתיק יותר מן המולדת והאומה גם יחד – בכל מקום שבו ישנה קבוצה אתנו-גרפית המאכלסת טריטוריה מוגדרת אפשר למצוא סימנים של פטריטיזם. הקשר בין חברי הקבוצה לקבוצתם מתבטא בחיבה גדולה בין חברי הקבוצה לקבוצתו, תחושת גאווה, נאמנות, מחויבות ואכפתיות לקבוצה. הפרט מרגיש את עצמו חלק אינטגרלי מהקבוצה – הוא מזדהה עם ערכיה, אמונותיה ומנהגיה. הזדהות זו באה לידי ביטוי בנכונות גדולה להגן על הקבוצה, להתגאות בה, להתמסר ולתרום לה. האהבה הגדולה נובעת מתוך תחושת החיבור בין הזהות החברתית ומושג העצמי היוצרים מעין מחויבות עמוקה לקבוצה ולטריטוריה המשותפת. התחושות הן בעלות עוצמה כה גדולה, עד כי הן חזקות יותר ממחויבות למשפחה, מהצורך לשימור עצמי ומהנטייה של האדם להציב את טובתו שלו קודם לזולתו (Johnson, 1997). תחושת הפטריטיזם מאגדת בתוכה את המסירות והחשיבות שמעניק האדם לארצו (קבוצתו), הנכונות שלו למסור את עצמו לה, ללא שאלות. זוהי האהבה ללא תנאי, אהבה ללא עכבות תוך נכונות לפעול למען המדינה בהקרבה מלאה ובחירוף נפש.

מרבית צבאות העולם נשענים על רגש הפטריטיזם כרגש הבסיסי שבשמו חייל מוכן לסכן ואף למסור את חייו. עם זאת, בשל השינויים הערכיים שתוארו לעיל, אהבת המולדת המתורגמת הלכה למעשה לנכונות להילחם למענה, אינה עוד דבר שאפשר לסמוך עליו שיתקיים באופן טבעי בלוחמים. אנשים אינם נולדים מוסריים

או ערכיים, אלא לומדים להיות כאלה (Youngquist, 1996) ולכן, כאשר הערכים המקודשים לחברה משתנים, הערכים המקודשים לפרט משתנים אף הם. בעבר הלמידה בתוך הסביבה שבה גדל הפרט הספיקה, ואילו כיום, בשל המקום המשני של הזולת בחייו של הפרט, ישנה הבנה בקרב צבאות העולם כי יש צורך בחיזוק אקטיבי של הממד הערכי והמוסרי של החייל, וזאת מתוך הקונצנוס כי עוצמתו של הצבא מקורה בקוד הערכי ובאתוס של חייליו ומפקדיו (Casey, 2009). במחקר הנוכחי בחרנו לבחון האם ובאיזו מידה מקנה הפרויקט הלימודי-חוויתי "עדים במדים" ערכים אוניברסליים ופרטיקולריים למשתתפיו.

צבאות העולם והחינוך לערכים

חינוך לערכים קיים במידה כלשהי ברוב צבאות העולם (גלבר, 1979) והוא תוצר של הבנת הקשר בין ערכים, עמדות והתנהגות (ר' למשל לב, 1998). בצבא ארצות הברית, למשל, חינוך לערכים הוא בעל חשיבות מרכזית בתהליך הכשרת המפקדים והחיילים. בעבר היו אלה הערכים המסורתיים של חובה, כבוד וחוסר אנוכיות שהוקנו ללוחמים. בשנות התשעים, בשל משבר ערכי בקרב הצבא האמריקאי, הורחבה הקניית הערכים גם לתחום של מנהיגות ומוסר. בשנים האחרונות הצבא נדרש להתאמות נוספות בתחום הערכי, כאלה המתאימות לפעילות בעולם גלובלי (Malone & Paik, 2007). התאמות אלו מתרחשות באקדמיה הצבאית של ארה"ב (United States Military Academy – USMA) האמונה על עיצוב הזהות, הערכים והעמדות של חניכיה.

גם כיום האקדמיה הצבאית האמריקאית שמה לה כמטרה לחנך, לאמן ולעורר השראה בקרב הצוערים, בהתבסס על הערכים המסורתיים של חובה (duty), כבוד (honor) ומדינה (Franke, 1999), כל זאת על מנת להגביר את רוח הלחימה של הצוערים ולעורר בהם מוטיבציה להפוך ל"מנהיגים לכל החיים" (Ibid, p.163). מספרות המחקר עולה (Ibid) כי החינוך הצבאי האמריקאי מצליח במשימתו – בוגרי האקדמיה הצבאית עוזבים אותה כאשר הם יותר פטריוטים ובעלי רוח לחימה חזקה יותר. בוגרים אלה, על אף שרובם מכירים בחשיבות הצורך של מעורבות הצבא בפעילות שלום, מציגים עמדות פחות חיוביות לגבי לקיחת חלק במשימות לשימור שלום.

תפקידו של צבא כגורם מחנך בא לידי ביטוי גם בצבאות "האדומים" למיניהם: ברית המועצות, סין העממית, יוגוסלביה וארצות אחרות במזרח אירופה – כל אלה עשו שימוש בצבא ככלי לאינדוקטרינציה. הטוטליות שבמסגרת הצבאית, ההיררכיה, המשמעת וכן משך הזמן הארוך שבה מצוי האדם הצעיר במסגרת זו, יוצרים אפשרויות חינוך רחבות (גלבר, 1979). במדינות טוטליטריות, המתירות באופן רשמי רק השקפת עולם אחת, הצבא אינו אלא עוד גורם המשתלב באידיאולוגיה השלטת ומשרת אותה. במדינות דמוקרטיות, ובייחוד באלה הנאבקות על קיומן, הדבר הופך למורכב יותר. על הצבא לאתר את המינימום המשותף למרבית

ההשקפות הקיימות בחברה שהוא משרת, ולגבש אותו לכלל תכנית מחייבת ומכוונת (שם).

למרות היכולת של הצבא לחנך ולהקנות ערכים לחייליו, אין הוא פועל בריק. חינוך צבאי באקדמיה אמריקאית לעומת אקדמיה דרום אפריקאית, מצאו כי סוג הערכים ועוצמת המחויבות של קצינים הם תוצאה של שילוב בין סוציאליזציה צבאית וחיזוק של אותם ערכים (המוקנים בתהליך של סוציאליזציה) על ידי החברה הרחבה. בארה"ב לאקדמיה ישנה השפעה רבה על הצוערים, ואילו בדרום אפריקה ההשפעה של החינוך הצבאי על הממד הערכי של הצוערים פחותה יותר. לדעת החוקרים, אפשר להסביר הבדלים אלה על ידי ההקשר שבו מתרחשת הסוציאליזציה הצבאית – המסגרת התרבותית, גורמים חברתיים, המצב הפוליטי הביתי וההקשר הצבאי – כל אלה משפיעים על הממד הערכי של החיילים ועל מידת המחויבות שלהם למשימה.

חינוך לערכים, אפוא, יעיל רק כאשר כלל הגורמים הנ"ל מובאים בחשבון. לשון אחר, כאשר אין הלימה בין הערכים שמקנה הצבא לבין ההקשר הרחב שבו הוא פועל, נפגמת יכולתו של הצבא להטמיע מערכת ערכים מסוימת במידה חזקה ולטווח ארוך. כך, למשל, בחברות שהשירות הצבאי אינו נתפס בהן כחיוני לאינטרס הלאומי או כאשר אינו מוערך על ידי החברה האזרחית, כמו במקרה של דרום אפריקה, קשה יותר לאקדמיה הצבאית ליצור סביבה המקדשת נאמנות, חובה ושירות לא אנוכי (Ibid).

גם בישראל החברה היא התשתית הערכית והחינוכית שעליה בונה הצבא את ערכיו. צה"ל קשור לערכי החברה הסובבת אותו וגם אם הוא משמש גורם מחנך בתחום הערכים, הוא אינו יכול להינתק מן הקרקע שרגליו עומדות עליה (גורן, 1990). קרקע זו עברה שורה של שינויים. עד למלחמת ששת הימים החברה הישרא-אלית הייתה פטריוטית והצבא היה צבא עממי – צבא שיוצא להילחם כאשר לעם אין בררה (פרס, 2009). בן-גוריון ראה חשיבות רבה בצבא שכזה:

...לא צבא מובחר נחוץ לנו – אלא צבא עממי. הצבא הוא בית הספר הגדול והחשוב ביותר בארץ ועושה יותר מכל מוסד אחר ללימוד האומה... (בתוך: שריר, 1983, עמ' 24).

בשל השקפתו זו, מלבד יעוד ביטחוני-צבאי, ייעד בן-גוריון לצבא תפקיד מרכזי בבניית החברה הישראלית ובחינוכה:

...הוטל על צה"ל לשמש... גם בית ספר ממלכתי להקנות לנוער שנכנס אליו את ידיעת הלשון, הארץ, ההיסטוריה היהודית, יסודות חינוך כללי, ניקיון וסדר ואהבת המולדת (בן-גוריון, בתוך: דרורי, 2009, עמ' 31).

צה"ל מילא תפקיד זה בהצלחה, אך לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים ועד מלחמת יום כיפור חדר הממד הקרייריסטי והמעשי לחברה ולצבא והרחיק אותו מן הייעוד החינוכי. מלחמת יום כיפור והמשבר בעקבותיה חשפו את כישלון הפר-גמטיוזם הבלתי מרוסן.

מלחמת יום הכיפורים חשפה את האופן שבו הפרגמטיזם טיפח קרייריזם ואת העובדה כי פיקוד שהמוטיבציה העיקרית שלו היא קרייריסטית מתקשה לקיים את האמון בו בתנאים של אי הצלחה ושל לחצים קשים (גלבר, 1979). הכישלון יצר דחף לחפש פיתרון לחולי בטיפוח החינוך האידאי שסייע במקום שבו הפרגמטיזם נכשל. החינוך האידאי, בשונה מאינדוקטרינציה, אינו אלא אמצעי להחדרת השליחות בשירותה של החברה, לאור הערכים העומדים בבסיס קיומה (שם). צה"ל שדחק לשוליים את תפקידו החינוכי חזר אליו לאחר מלחמת יום הכיפורים.

צבא הגנה לישראל וחינוך לערכים

כשמדובר בחינוך לערכים, צבא הגנה לישראל אינו שונה מצבאות אחרים. גם הוא רואה חשיבות עליונה בקוד הערכי והמוסרי של חייליו. יתרה מכך, הוא רואה בחינוך הצבאי אמצעי לבנות חברה טובה יותר, כפי שמעידה ה"סיסמה" שטבע אלעזר שטרן, מי ששימש קצין חינוך ראשי: "עם בונה צבא בונה עם" (שטרן, 2010). עוד בתקופת המחתרות, בטרם היה לישראל צבא מאורגן, הכירו המפקדים בצורך לחנך את החיילים לערכים. הכרה זו מיקדה את העיסוק בעיקר בשאלת ה"איך" – איך לחנך לערכים ולהטמיע אותם בקרב אוכלוסייה כה מגוונת המגיעה אל המערכת הצבאית (בר, 2008). חשיבות החינוך לערכים מצויה בכך שהם אלה המבדילים בין "לגיון שכירי חרב לצבאה של מדינה: חייל המשרת בצבא יסכן את עצמו עד כדי הקרבת חייו כשיידרש לכך בלי שיערער על הדרישה.. ובלי שידרוש כל תמורה אישית" (בר, 2008, עמ' 55). כפי שתמצת זאת פילוסוף ידוע "מי שיש לו 'איזה למה' שלמענו יחיה יוכל לשאת כמעט כל איך" (ניטשה בתוך: פרנקל, עמ' 97).

החינוך לערכים הוא האמצעי ליצירת אותו "למה" כאשר למסגרת הצבאית במיוחד ישנה יכולת אדירה בעיצוב הפרט ובהצבת סטנדרטים גבוהים בתחומי הערכים. צה"ל מקבל אליו נוער בגיל שבו עדיין אפשר לעצב את אישיותו. כמו כן, יש לו לצה"ל – ארגון סמכותי הנהנה מיוקרה רבה ומקיף את כל תחומי חיי האדם – יכולת רבה לחנך ולשנות את ערכי הפרט (גורן, 1990). צה"ל ממיינ את אנשיו בייחוד כאשר הדבר נוגע לאנשי הקבע ולמפקדים. לשכבה זו משקל מכריע בעיצוב איכות הצבא ובאיכות ערכיו, ובנייתה כקבוצה איכותיות מאפשרת לקדם את הארגון לרמות גבוהות יותר יחסית לחברה בכללותה (גורן, 1990).

ערכי צה"ל מלווים אותו מאז הקמתו. הפעם הראשונה שבה הפכה התורה שבעל-פה לתורה שבכתב הייתה הקוד האתי שמוזהה עם פרופ' אסא כשר. המסמך נקרא גם "רוח צה"ל – ערכים וכללי יסוד". המסמך נחתם ב-1994 ונקבע כי כעבור חמש שנים יעודכן המסמך מחדש. תהליך העדכון החל ב-1999 והסתיים ב-2001, ומאז נקרא המסמך "רוח צה"ל". במסמך זה שולב לראשונה הערך "אהבת המולדת ונאמנות למדינה". הערך כולל שלושה מעגלים: מולדת, מדינה והעם היהודי. המושג "אהבת המולדת" מבטא את היחס הרגשי העמוק המניע את חיילי

צה"ל. הדרישה היא שהחייל יהיה מחויב ומסור למדינה המכוונת את פעולות הצבא.

אהבת הארץ תוארה בנוסח המקור כ"זיקה הרגשית לארץ ולמדינה, האמונה בהוויה הציונית, שארץ ישראל היא המקום היחיד לקיומו של העם היהודי... אהבת מולדת [היא זו] שתביא בהכרח להגברת ההזדהות עם מטרות המשימה" (רשימת ערכי היסוד של צה"ל).

יש הרואים באהבת הארץ ערך בעל חשיבות הישרדותית לעם היהודי (בר-טל ובן-עמוס, 2004), ערך שאם לא יעמוד בשורת הערכים הבסיסיים ביותר, יותר את החייל ללא מוטיבציה לשרת בתנאים קשים, לרצות להסתער. על מנת לעשות כך, יש צורך באהבת מולדת, מחויבות ומסירות למדינת ישראל (עמיהוד, 2002).

עם זאת, המאבק ופרק זמן הארוך שנדרש להשיב עטרה ליושנה מעידים על היחלשות הקונצנזוס על אותם ערכים שהיו בעבר בבחינת המכנה המשותף הרחב ביותר של החברה הישראלית כולה. המעבר מערכים קולקטיביים לערכים אוניברסליים גם בחברה הישראלית (שלם, 2004) הפכו את הפטריוטיות לסוג של מילת גנאי, שיש המנסים להתנער ממנה ולדבר בגנותה (ר' למשל אבנר והופמן, 2010). לדעתנו שלילת הפטריוטיות כמוה כשלילת החוסן הלאומי של ישראל שמאפשר את התמודדותה עם האויב ולמעשה מבטיח את עצם קיומה. בהקשר זה כתב יגאל אלון בספרו "מסך של חול" (1959) על הגבול הדק שבין חינוך לערכים לבין אינדוקטרינציה:

[יש לחנך לערכים]... תוך כדי טיפוח התודעה הלאומית, יש להישמר מפני הנמכתה לדרגה של לאומנות, חובה היא ללמד את הלוחמים להבחין בין צבאיות, הרואה תכליתה בהתגוננות מפני תוקפנות, לבין הידרדרותה לצבאיות, הרואה תכליתה בעצם קיומה ובשימוש בכוח הצבאי לשם השתלטות פנימית או לשלילת חירותו של עם אחר, להבחין בין פעולת קרב אמיתית לבין מעשה רצח באנשים בלתי מוגנים (עמ' 282).

בתקופה הפוסט-מודרנית, המאופיינת בהתפרקות המסגרות החברתיות, בקץ האידיאולוגיה ובניתוק בין החיים הפרטיים לבין חיי הכלל (ר' למשל: פוקו, 2005), חיפש צה"ל "לאתר את המינימום המשותף למרבית ההשקפות הקיימות בחברה" (גלבר, 1979, עמ' 11) ובעשותו כך הגיע אל המקום כמעט האחרון שיש עליו הסכמה בחברה הישראלית – זיכרון השואה. החל מ-2001 הוחלט בצה"ל, בהשראתו של אלעזר שטרן וכחלק מהחינוך לערכים, לגייס את זיכרון השואה לטובת העצמת המפקד וליצירת עילית פיקודית ערכית יותר.

הנחלת זיכרון השואה בצה"ל

מידת הנחלת זיכרון השואה בצה"ל מקבילה למעמדה של השואה בשיח הציבורי. בישראל לא מוסדה הנחלת זיכרון השואה עד לשנות השבעים, שכן עד אז היה ניסיון ליצור את הישראלי החדש – הצבר אשר מותר את עברו מאחוריו. גם צה"ל של אותם ימים נמנע מפני לימוד והוראה של המאורעות. משפט אייכמן סימל את

תחילתו של השינוי בשיח הציבורי וכפועל יוצא גם של השיח הצבאי, וכך החל צה"ל לראשונה לעסוק בנושא והפך לערוץ נוסף בהנחלת הזיכרון (קרן, 1998). עד שנות השמונים העיסוק בנושא נעשה בעיקר סמוך לימי זיכרון ובעיקר בממד ההיסטורי והערכי של האירועים. בשנות השמונים והתשעים החל להתרחב העיסוק בנושא תוך העמקת הממד הפרטיקולרי. כך, למשל, בעלון למפקד שיצא ב-1980 לקראת יום השואה מובאים בפני המפקד הדגשים המרכזיים שיש להביא בפני החיילים בעת עיסוק בזיכרון השואה: חשיבות הציונות כפתרון האחד והיחיד, כאשר השואה היא ההוכחה כי על היהודים לשלוט בגורלם ולהיות מסוגלים להגן על עצמם; מדינת ישראל חזקה בעלת עוצמה צבאית, כלכלית, מדינית וחברתית ויכולת עמידה מוסרית – זאת על מנת לעמוד מול האיומים מבחוץ ולסייע ליהודים באשר הם; גבורתם של היהודים בשואה אשר שמרה על הגחלת וסייעה להקמת מדינת ישראל – עמידה אשר משקפת עוצמה רוחנית ומוסרית הנותנת בסיס לעמידה בקונפליקט המתמשך (In: Liebman and Yehiya, 1983).

היו אלו שנים מכוננות שבהן התפתח שיח שואה שונה, שאינו מבקש רק "להנחיל זיכרון" אלא להשיג מטרות אופרטיביות: הגברת המוטיבציה לשרת בצה"ל בכלל ולשרת שירות קרבי, משמעותי; טיפוח הדימוי המוצדק של צה"ל ושל מדינת ישראל; לחזק את כוח הסבל ואומץ הלב באימונים ובקרב וכן להימנע מלשפוט לחומרה חיילים שעמדו במבחנים קשים ("מסמך יסוד שואה ומשמעותה" בתוך: קרן, 1998). שינוי זה סימל את תחילתו של עידן שבו את זיכרון השואה ניכסו גורמים שונים לטובת קידום עניינם.¹ בעבר הדגש היה בעיקר היסטורי, אקדמי, ואילו החל משנות השמונים החלו לרתום את העבר לטובת ההווה המורכב ועתיר העימותים, שבהם מדינת ישראל וצבאה היו שרויים ושרויים עדיין.

צבא הגנה לישראל הושתת על מודל השליחות, תחושת מחויבות העמוקה שחש האזרח לשרת את מדינתו. הוא נאלץ להתמודד עם המשבר הערכי של התקופה ועם החדירה של אלמנטים מן המודל המקצועי שבו המוטיבציה באה מן התגמול האישי שרואה החייל בשירותו הצבאי. לצבא המושתת על גיוס חובה יש חשיבות עליונה לשמר את הממד הערכי והחינוכי בקרב החיילים. נראה כי בדומה לבתי הספר, גם הצבא פנה אל זיכרון השואה בתקופה של משבר ערכי, בזמן שבו נדמה כי הציונות יורדת מנכסיה. בין אם לצערנו או לשמחתנו, המציאות היא כי זיכרון השואה הוא אחד מן הגורמים המעטים המאחדים את העם על כל גווניו.

"עדים במדים" – משלחות צה"ל לפולין

ב-1992 ביקר ראש המטה הכללי דאז, אהוד ברק, יחד עם 18 חיילים וקצינים במחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו. הביקור שזכה לסיקור תקשורתי נרחב היה למשלחת הרשמית הראשונה של צה"ל לאדמת פולין (כספי, 1992). באותו ביקור נאם ברק בפני חברי המשלחת והכריז: "קו ישר נמתח מגיא ההריגה הזה אל חיזיון תקומת ישראל בארצו" (ברק, 1992, עמ' 23). ב-1994, ביוזמתו של מפקד בית הספר

לקצינים דאז אלעזר שטרן, יצאה משלחת נוספת של חיילים-צוערים מצטיינים. גם שטרן ראה בביקור באושוויץ קשר ישיר לתקומת ישראל: "הבנת הקשר בין המאורעות שעברו היהודים בשואה, ובין המאבק על קיומה של מדינת ישראל, מעמיק את (...) הבנת חשיבותה של מדינת ישראל הריבונית כמדינת היהודים.. (שטרן בתוך: צה"ל, 2004).

ביוזמתו של אמיר השכל, ראש להק כוח אדם חיל האוויר, ובשיתוף פעולה עם אלעזר שטרן, קצין חינוך ראשי, באה באפריל 2001 פניה לרמטכ"ל, רא"ל שאול מופז, ובה הצעה להוציא כל שנה, באופן סדיר, שלוש משלחות של קצינים למסע בפולין (פניה של ראש להק כוח אדם חיל האוויר לרמטכ"ל מאפריל 2001). הרמטכ"ל ראה חשיבות רבה בפרויקט ואישר אותו (סיכום פ"ע רמטכ"ל – ר.אכ"א מ-15.5.2001). שתי המשלחות הראשונות שכללו קצינים בלבד (אוגוסט, אוקטובר 2001) יצאו לפולין בהובלתו של חיל האוויר, ואז הועבר הפרויקט לניהולו של חיל החינוך. מריו סיני מונה כאחראי מטעם מפקדת קצין חינוך ראשי, ומשלחות הכוללות 150-200 קצינים החלו לפקוד את אדמת פולין. בהמשך צורפו למשלחות נגדים, אנשי מילואים ונציגי משפחות שכולות. תחילה יצאו המשלחות כטפטוף קל (6 משלחות בשנה), ואילו נכון ל-2011 מדובר בזרם של ממש – 25 משלחות יוצאות מידי שנה בשנה. בחלוף עשור יצאו לפולין למעלה מ-25,000 חיילי צה"ל.

המטרות והרציונל למסע נכתבו לראשונה ב-2004² ועברו הרחבה ב-2005. הרציונל למסע מובא ב"מסמך היסוד להנחלת זיכרון השואה בצה"ל" המגדיר את השואה כ"אירוע ייחודי בעל השלכות לאומיות ואנושיות חשובות ביותר. החינוך להנחלת זיכרון השואה מהווה מרכיב חשוב בכלל החינוך שמקנה צה"ל לחייליו ומשמש כאמצעי לחיזוק השייכות של החייל לעם היהודי, למדינת ישראל ולצה"ל". ההגיון מאחורי החריגה מהעיסוקים הצבאיים מצוי, אפוא, בחשיבות של האירוע להעמקת הזיקה והחיבור של החייל למשולש של עם – צבא – מדינה. "עדים במדים", לדבריו של קצין חינוך ראשי אלי שרמייסטר, הוא מפעל חינוכי מן המעלה הראשונה המחזק את זהותנו היהודית ואת ערכינו האישיים והלאומיים".³ היעדים שהתכנית מבקשת להשיג כוללים הנחלה של ערכים פּרטיקולריים: "חיזוק תחושת המחויבות של המפקד לצה"ל ולמדינת ישראל כמדינה דמוקרטית ולעם היהודי; וכן ערכים אוניברסליים: "חיזוק כשירות המפקד לעיסוק בסוגיות הזהות, כבוד האדם". אלה ואלה אמורים לחבור יחד כדי ליצור מפקד שהוא גם מנהיג וגם שגריר: "עיבוד החוויה האישית למחויבות פיקודית והפיכת המפקד לנאמן ביחידתו ובסביבתו להנחלת זיכרון השואה".

משלחת כוללת 160-180 איש המחולקים לארבעה צוותים. בראש המשלחת עומד מפקד בדרגת תא"ל, ובראש כל צוות עומד מפקד בדרגת אל"מ. המשלחת כוללת גם את רב משלחת, רס"ר משלחת, עד ניצול שואה וארבעה מדריכים מ"יד ושם". צוות הניהול של המשלחת מורכב מקצין ניהול מטעם "עדים במדים", קצין או קצינה עוזרים, שני צלמים וחצוצרן. המשלחת מאובטחת על ידי מאבטחים של השב"כ. במסגרת ההכנה למסע מתקיימים שלושה ימי עיון ב"יד ושם" הכוללים

הרצאות, ביקור במוזיאון, מפגש הכרות עם מדריך הקבוצה, סדנה, עדות של ניצול שואה, מפגש הכרות עם עד המשלחת ומנהלות. הנוכחות בכל ימי ההכנה חובה (מי שאינו מגיע לאחד מימי ההכנה – אינו יוצא לפולין). מעת לעת מתקיים אחד מימי ההכנה במוזיאון "לוחמי הגטאות". מסע רגיל של משלחת "עדים במדים" נמשך חמישה ימים,⁴ תכנית המסע כוללת אתרים הקשורים להיסטוריה היהודית בפולין, מחנות ואתרי השמדה ונגיעה בהיסטוריה של פולין. במהלך המסע מתקיימים ארבעה טקסים: באנדרטת הגבורה בוורשה, בטרבלינקה, במיידנק וטקס מסכם בבירקנאו. במסגרת פעילות ערב של המשלחת מתקיימות הפעילויות הבאות: שיחות צוות בנייהול מפקדי הצוותים, מפגש עם נספח צה"ל בפולין, ערב מפקד / ערב משפחות שכולות, מפגש עם חסידי אומות העולם ועדות מקדימה של עד המשלחת.

המשלחת שומרת על מסגרת צבאית בכל הנוגע לסדר היום, משמעת ומדים. תכנית המסע קצרה בהשוואה לתכנית של בני הנוער, אך החיילים עוברים באותם מקומות שעוברים בני הנוער בשמונה ימים. לוח הזמנים מתחיל בשעה 6 בוקר ומסתיים בשעה 11 בלילה. המסע מתקיים במדים ועם דגל ישראל וצה"ל (הופמן, 2006). כחודשיים לאחר השיבה לישראל מתקיים מפגש של כל משתתפי המשלחת הקרוי "כנס שגרירים – מחוויה למחויבות אישית". הכנס כולל מפגש צוותי שבו מדווחים חברי הצוות על תובנות ועשייה מאז המסע, הרצאה, חלוקת חומרי הדרכה על ידי נציג חיל החינוך, הצגת סרט המשלחת ודברים של העד ומפקד המשלחת. בסיום מקבל כל אחד מחברי המשלחת תעודה וסיכת השתתפות במסע, חוברת הכוללת רשמים של חברי המשלחת, סרט של המסע ותמונות סטילס. בסוף כל מסע נערך תחקיר להפקת לקחים מן המסע.

"עדים במדים" – ממצאים

מתוך כלל המשתתפים במסע לפולין "עדים במדים", לפני היציאה למסע ענו על השאלון 267 משתתפים. אחרי השיבה מהמסע ענו 333 משתתפים על השאלון. השאלון היה אנונימי במטרה לאפשר התאמה בין העונים לשאלון "לפני" ו"אחרי", והמשיבים התבקשו לציין שלוש ספרות אחרונות של תעודת הזהות ושל מספר הטלפון. עם קליטת השאלונים הסתבר כי אי-אפשר היה לערוך תאום בין שאלוני שני המועדים, על כן הממצאים מוצגים כשתי קבוצות: קבוצת ה"לפני" וקבוצת ה"אחרי". בשל כך, במהלך העיבודים הסטטיסטיים התייחסנו אל שתי קבוצות אלה כשני מדגמים בלתי תלויים.

1.1. מאפייני המשתתפים במסע

לוח 1 שלהלן מציג את השכיחות של מאפייני הרקע של המשתתפים במסע לפולין: שיוך מגדרי, השתייכות לקבוצת גיל, השתתפות במסע בעבר.

לוח 1 : התפלגות משתני רקע אישיים של משתתפי המסע

שאלון "אחרי"	שאלון "לפני"		
333	267		כלל המשיבים
81%	78%	גברים	מגדר
19%	22%	נשים	
29%	35%	עד 25	קבוצת גיל
33%	32%	35-26	
38%	33%	36 ומעלה	
89%	87%	ישראל	ארץ לידה
11%	13%	חו"ל	
-----	22%		התנסות קודמת
-----	43%	בן משפחה נספה בשואה	קשר משפחתי לשואה
-----	43%	בן משפחה עבר את השואה וניצל	

רקע וציפיות המשתתפים בטרם היציאה למסע
 לפני היציאה למסע במסגרת השאלון נשאלו המשתתפים לגבי היבטים שונים של חיזוק המחוייבות לנושא השואה שהם מניע ליציאה למסע.

לוח 2 : התפלגות מקורות הידע על השואה

88%	ביקור במוזיאונים להנצחת השואה
87%	סיפורים מפי ניצולים
73%	ימי עיון
67%	סרטי הקולנוע והצגות תיאטרון
64%	טלוויזיה, רדיו ועיתונים
50%	קריאת ספרים בנושא השואה
37%	סיפורים משפחתיים
35%	חיפוש באינטרנט

מקורות המידע העיקריים שמהם שואבים המשתתפים ידע על השואה הם ביקור במוזיאונים להנצחת השואה, סיפורים מפי ניצולים וימי עיון (73%-88%). כשני-שלישים רכשו ידע מסרטים, הצגות ואמצעי התקשורת השונים. מחציתם קראו ספרים בנושא השואה. רק כשליש שמעו סיפורים משפחתיים או חיפשו מידע באינטרנט.

לוח 3: התפלגות ציפיות בטרם יציאה – חיזוק משמעות השואה

97%	התחושה כי זיכרון השואה הוא חלק מהזיכרון הלאומי
96%	העניין להרחבת הידיעות על תקופת השואה
95%	רצון לבקר במחנות ההשמדה ובאתרי הגטאות
93%	למסע לפולין תפקיד חשוב בהבנת השואה
88%	הרצון להתמודד עם זיכרון השואה
94%	מדד כללי – ציפיות לחיזוק הבנה של משמעות השואה

ציפיות המשתתפים בכל הנושאים הקשורים לחיזוק ולהבנת המשמעות של השואה גבוהות ביותר. דווקא הרצון להתמודד עם זיכרון השואה נמוך יחסית – אם כי גם הוא עומד על 88%.

לוח 4: ציפיות בטרם יציאה – הגברת המחויבות לעם היהודי

95%	המחויבות להמשכיות של המורשת היהודית
94%	הרצון להבנת ההיקף והמשמעות של החורבן והאובדן
90%	הרצון להזדהות עם גורל העם היהודי
78%	הכרת העושר הרוחני של הקהילות היהודיות בפולין לפני השואה
46%	הרצון לפעול לשיקום בתי הקברות היהודים בפולין
81%	מדד כללי – ציפיות לחיזוק המחויבות וההזדהות עם העם היהודי

ליותר מ-90% מהמשתתפים ציפיות גבוהות בקשר לתפקיד המסע בחיזוק המחויבות לעם היהודי: מחויבות להמשכיות המורשת, המשמעות של היקף החורבן והזדהות עם העם היהודי. קרוב ל-80% מעוניינים ללמוד את ההיסטוריה הרוחנית-תרבותית של הקהילות היהודית לפני השואה. פחות ממחצית רוצים לפעול לשיקום בתי-קברות יהודיים בפולין.

לוח 5: ציפיות בטרם יציאה – חיזוק המשמעות האוניברסלית של השואה

82%	הרצון ללמוד על האסון שהביאו הנאצים על עמי אירופה
79%	ההבנה שזיכרון השואה הוא חלק מהזיכרון של העולם בכלל
58%	הרצון להכרת דרכי ההתמודדות של העם הפולני היום עם זכר השואה
42%	הסקרנות להכרת פולין של היום
65%	מדד כללי – ציפיות להבנת ההקשר האוניברסלי של השואה

כללית, הציפיות שהמסע יתרום להבנת המשמעות האוניברסלית של השואה נמוכות יותר מהציפיות הקשורות ישירות לשואה ולהזדהות עם העם היהודי:

כ-80% היו רוצים ללמוד את שגרמו הנאצים לעמי אירופה ולחזק את ההבנה כיצד השואה נתפסת כחלק מהזיכרון של העולם בכלל. כ-60% מצפים להבין כיצד מתמודדים הפולנים היום עם זיכרון השואה. רק כ-40% סקרנים לגבי הכרת פולין של היום.

לוח 6: ציפיות בטרם יציאה והקשר המשפחתי לשואה

יש קשר משפחתי לשואה	אין קשר משפחתי לשואה	
92%	95%	חיזוק הבנת משמעות השואה
80%	82%	חיזוק המחויבות וההזדהות עם העם היהודי
58%	71%	הבנת ההקשר האוניברסלי של השואה

ציפיות המשתתפים שהמסע יתרום לחיזוק הבנת השואה ולחיזוק המחויבות לעם היהודי דומות בין אם למשפחתם יש קשר לשואה ובין אם לאו. הנושא היחיד שבו קיים הבדל הוא ההקשר האוניברסלי של השואה – למשתתפים הקשורים משפחתיית לשואה ציפיות נמוכות במידה ניכרת, בהשוואה למשתתפים שלמשפחתם אין קשר לשואה, שהמסע יתרום להם בנושא זה (58% בהשוואה ל-71%).

עמדות המשתתפים כלפי המסע לפניו ולאחריו

המשתתפים אף התבקשו להעריך לפני היציאה למסע את חשיבות רכיביו. לאחר השיבה מהמסע התבקשו המשתתפים להעריך פעם נוספת היבטים שונים הקשורים במסע. פרק זה מציג את עמדותיהם טרם היציאה למסע ולאחר השיבה. לבדיקת הבדלים במדדים השונים לפי עיתוי, נעשה מבחן t למדגמים בלתי תלויים. הממצאים המשווים מוצגים בלוחות הבאים.

לוח 7: תמיכה במסעות לפולין

אחרי המסע	לפני המסע	
95%	96%	תמיכה במסעות לפולין
62%	77%	תמיכה במסעות של בני הנוער לפולין במסגרת ביה"ס

רוב מוחלט מקרב המשתתפים תומכים ברעיון המסעות לפולין ודעתם אינה משתנה לאחר ההתנסות במסע עצמו. לעומת זאת, התמיכה במסעות של בני הנוער לפולין נמוכה יותר (77%) ויורדת עוד עם שובם מהמסע (62%). משתתפי המסע שיצאו לפולין בהיותם בבית הספר תומכים יותר (81%) במסעות בני הנוער בהשוואה למי שלא הייתה להם התנסות קודמת.

לוח 8 : תמיכה במסעות לפולין לפי מגדר

נשים		גברים		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
100%	96%	94%	97%	תמיכה במסעות לפולין
77%	75%	58%	77%	תמיכה במסעות של בני הנוער לפולין במסגרת ביה"ס

לפני היציאה למסע מידת התמיכה הן של הגברים והן של הנשים במסעות לפולין דומה וגבוהה – כמעט כולם תומכים במסעות לפני המסע ואחריו. באשר למסעות בני נוער לפולין, חלה ירידה בתמיכת הגברים במסעות אלה בכ-20% ואילו בעמדת הנשים כמעט לא חל שינוי.

לוח 9 : תמיכה במסעות לפולין לפי גיל המשתתפים

36 ומעלה		26 עד 35		עד 25		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
98%	98%	91%	94%	97%	98%	תמיכה במסעות לפולין
63%	84%	55%	73%	68%	71%	תמיכה במסעות של בני הנוער לפולין במסגרת ביה"ס

תמיכת המשתתפים במסעות לפולין כמעט ואינה מושפעת מגילם – מעל 90% בכל קבוצות הגיל הן לפני המסע והן לאחריו. לפני המסע, המבוגרים שבקרב המשתתפים תומכים יותר מהמשתתפים הצעירים במסעות של בני נוער (84% בהשוואה לכ-70%). לאחר שובם מהמסע ירדה מידת התמיכה במסעות של בני נוער בעיקר בקרב המבוגרים וגם בקבוצת גילאי הביניים (ירידה של כ-20%).

לוח 10 : חשיבות ערכים יהודיים, ציוניים ואוניברסליים בעיני המשתתפים לפני ואחרי המסע

אחרי המסע	לפני המסע	
94%	95%	זיכרון, הנחלה והנצחת השואה
93%	93%	ציונות
85%	92%	גאווה לאומית

קליטת עלייה	80%	81%
יהדות	75%	69%
מחויבות ליהודי התפוצות	66%	60%
תורה ומצוות	48%	43%
מדד כללי – חשיבות ערכים יהודיים	78%	75%

אפשר לראות ירידה (קטנה אך עקבית) בחשיבות כל הערכים לאחר חזרה מהמסע. הערכים הציוניים יותר, כמו הנחלת זיכרון השואה, ציונות, גאווה לאומית וקליטת עלייה הם הערכים העומדים בראש סדר החשיבות של המשתתפים (80% עד 95%). הערכים היהודיים יותר, כמו יהדות ומחויבות ליהדות התפוצות חשובים קצת פחות (60% עד 75%); תורה ומצוות מוחזקים כחשובים על-ידי פחות ממחצית המשתתפים (אין מידע על מידת הדתיות של המשתתפים).

לוח 11: חשיבות ערכים ציוניים-יהודיים בעיני המשתתפים לפי מגדר ולפי גיל חשיבות ערכים ציוניים-יהודיים בעיני המשתתפים לפי מגדר

	גברים		נשים	
	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע
מדד כללי – חשיבות ערכים יהודיים	77%	73%	85%	83%

קיימת ירידה קלה בחשיבות הערכים הציוניים-יהודיים הן בקרב הגברים והן בקרב הנשים לפני המסע ואחריו. הנשים מייחסות חשיבות גבוהה יותר לערכים אלה בהשוואה לגברים (83%-85% בהשוואה ל-73%-77%).

חשיבות ערכים ציוניים-יהודיים בעיני המשתתפים לפי גיל

	עד 25		26 עד 35		36 ומעלה	
	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע
מדד כללי – חשיבות ערכים יהודיים	79%	72%	74%	72%	82%	80%

המבוגרים בקרב המשתתפים מייחסים חשיבות רבה יותר לערכים ציוניים-יהודיים בהשוואה לקבוצת הגיל האחרות, בעיקר בהשוואה לגילאי הביניים.

לוח 12 : חשיבות ערכים חברתיים-דמוקרטיים בעיני המשתתפים לפני ואחרי המסע

לפני המסע	אחרי המסע	
100%	99%	כבוד האדם
98%	98%	שמירה על המשפחה
98%	94%	ביטחון
98%	97%	קדושת החיים
96%	95%	דאגה לזולת
95%	96%	סובלנות
91%	87%	דמוקרטיה
87%	82%	שוויון חברתי
95%	93%	מדד כללי – חשיבות ערכים חברתיים ודמוקרטיים

רוב מוחלט של המשתתפים מחשיב את כל הערכים החברתיים-דמוקרטיים כחשובים ביותר. "אפקט התקרה" קיים גם בשאלות אלה, ואם אפשר להבחין במגמה, אז גם היא של ירידה קלה (או אי שינוי) לאחר המסע.

לוח 13 : חשיבות ערכים חברתיים-דמוקרטיים בעיני המשתתפים לפי מגדר ולפי גיל

חשיבות ערכים חברתיים-דמוקרטיים בעיני המשתתפים לפי מגדר

נשים		גברים		
לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	
97%	98%	92%	95%	מדד כללי – חשיבות ערכים חברתיים ודמוקרטיים

חשיבות ערכים חברתיים-דמוקרטיים בעיני המשתתפים לפי גיל

36 ומעלה		26 עד 35		עד 25		
לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	
96%	96%	92%	95%	92%	95%	מדד כללי – חשיבות ערכים חברתיים ודמוקרטיים

ערכים חברתיים-דמוקרטיים חשובים לכל המשתתפים ללא קשר לגילם או למגדר שאליו שייכים, והמסע כמעט ולא שינה את חשיבותם של ערכים אלה (מידת החשיבות של כולם עומדת על יותר מ-90%).

לוח 14 : תפיסת המסע כמחזק או כמשנה ערכים

אחרי המסע	לפני המסע	
83%	94%	המסע תורם לחיזוק ערכים
55%	61%	המסע תורם לשינוי ערכים

לפני המסע סברו 94% מהמשיבים כי המסע יחזק את ערכיהם, אך לאחר המסע חלה ירידה של כ-10% בעמדה זו. שיעור נמוך בהרבה סברו כי המסע יתרום לשינוי בערכיהם, וגם בקרבם חלה ירידה בממדד הזה עם שובם (61% ו-55% בהתאמה).

לוח 15 : תפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה

אחרי המסע	לפני המסע	
95%	97%	המחויבות ללמוד יותר על השואה
94%	93%	המחויבות הרגשית לזכר קורבנות השואה ולניצולים
95%	95%	המחויבות לזיכרון השואה
95%	95%	מדד כללי – תפיסת המסע מחזק מחויבות לנושא השואה

מוטיבציה ברורה של המשתתפים שהשפיעה על היציאה למסע הייתה רצונם לחזק את המחויבות לנושא השואה. גם בנושא זה קיים "אפקט התקררה" – המוטיבציה לפני המסע הייתה כל כך גבוהה שאפילו אם עלתה לאחר המסע, השאלון לא יכול היה לאתר עלייה זו.

לוח 16 : תפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה לפי מגדר ולפי גיל

תפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה לפי מגדר

נשים		גברים		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
99%	96%	94%	94%	מדד כללי – תפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה

תפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה לפי גיל

36 ומעלה		26 עד 35		עד 25		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
98%	97%	92%	93%	93%	95%	מדד כללי – תפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה

כמעט ואי-אפשר לראות הבדלים בתפיסת המסע כמחזק מחויבות לנושא השואה, הן לפי מגדר והן לפי גיל, לפני המסע ואחריו.

לוח 17 : תפיסת המסע כמחזק זהות יהודית-ציונית

אחרי המסע	לפני המסע	
91%	96%	חשיבות א"י עבור העם היהודי
85%	91%	החשיבות של קיום צה"ל
80%	91%	לחוש גאווה לאומית להיות ישראלי
78%	86%	תחושת הגורל היהודי המשותף
57%	73%	חשיבות הסמלים שלנו כיהודים
50%	72%	חשיבות הסמלים שלנו כישראלים
48%	69%	יהדות התפוצות וחשיבותה לישראל
70%	82%	מדד כללי – תפיסת המסע כמחזק זהות יהודית-ציונית

הממצא הבולט ביותר הוא ירידה ניכרת לאחר המסע ברוב הנושאים שהמשתתפים נשאלו עליהם (12% בממוצע): הירידה הגדולה ביותר (מעל 20%) הייתה בנושא יהדות התפוצות וחשיבות הסמלים הישראליים. בתחושת הגאווה הלאומית ניכרת ירידה של 11% לאחר המסע. ביתר הנושאים יש ירידה של 5% עד 8%.

לוח 18 : תפיסת המסע כמחזק זהות יהודית-ציונית לפי מגדר ולפי גיל

תפיסת המסע כמחזק זהות יהודית-ציונית לפי מגדר

נשים		גברים		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
80%	85%	67%	81%	מדד כללי – תפיסת המסע כמחזק זהות יהודית-ציונית

תפיסת המסע כמחזק זהות ציונית-יהודית לפי גיל

36 ומעלה		26 עד 35		עד 25		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
76%	85%	61%	76%	70%	85%	מדד כללי – תפיסת המסע כמחזק זהות יהודית-ציונית

הירידה הגדולה ביותר בתפיסת המסע כמחזק זהות ציונית-יהודית ניכרת בעיקר בקרב גברים ובקרב צעירים עד גיל 35.

לוח 19: תפיסת המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד ומושג הגבורה

אחרי המסע	לפני המסע	
86%	95%	תחושת השליחות למדינה ולצבא
66%	86%	המנהיגות שלי כמפקד
72%	86%	הבנת הגבורה על כל גווניה
75%	88%	מדד כללי – המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד וגבורה

לפני המסע לשיעור גבוה מאוד של המשתתפים הייתה תפיסה שהמסע יחזק את תחושת שליחותם לצבא ולמדינה, את יכולת המנהיגות והפיקוד שלהם ואת הבנת מושג הגבורה (86% עד 95%). בעקבות המסע חלה ירידה ניכרת בתפיסה זו (12% בממוצע), ובעיקר בנושא חיזוק יכולת מנהיגות ופיקוד (20%).

לוח 20: תפיסת המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד ומושג הגבורה לפי מגדר ולפי גיל

תפיסת המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד ומושג הגבורה לפי מגדר

נשים		גברים		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
88%	89%	72%	88%	מדד כללי – המסע כמחזק תחושת שליחות פיקוד וגבורה

תפיסת המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד ומושג הגבורה לפי גיל

36 ומעלה		26 עד 35		עד 25		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
89%	92%	59%	87%	74%	86%	מדד כללי – המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד וגבורה

הירידה הגדולה ביותר בתפיסת המסע כמחזק תחושת שליחות, פיקוד ומושג הגבורה ניכרת בעיקר בקרב גברים (16%) ובקרב קבוצת הגיל האמצעית (28%) וכן בקרב הצעירים עד גיל 25 (12%).

לוח 21: תפיסת המסע כמחזק ידע על השואה ואת הבנתה

אחרי המסע	לפני המסע	
96%	98%	להעשיר ידע על השואה
87%	92%	להבין את ייחודיות השואה
85%	92%	להבין את משמעות האנטישמיות
75%	78%	לעמוד על המשמעות של שנאה עיוורת לאחר
86%	74%	לראות שרידי העולם היהודי שהיה
63%	69%	להבין את ההשלכות האוניברסליות של השואה
83%	85%	מדד כללי – תפיסת המסע כמעמיק ידע על השואה

כללית, אפשר לראות ירידה קלה בתפיסת המסע כמחזק ידע על השואה ואת הבנתה. יוצאת מכלל זה תפיסת המסע כמאפשר ללמוד על שרידים של העולם היהודי שהיה. המסע מימש ציפייה זו ואפשר לחזק את הידע בתחום.

לוח 22: תפיסת המסע כמחזק ידע על השואה ואת הבנתה לפי מגדר ולפי גיל

תפיסת המסע כמחזק ידע על השואה ואת הבנתה לפי מגדר ולפי גיל

נשים		גברים		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
91%	87%	82%	84%	מדד כללי – תפיסת המסע כמעמיק ידע על השואה

תפיסת המסע כמחזק ידע על השואה ואת הבנתה לפי מגדר ולפי גיל

36 ומעלה		26 עד 35		עד 25		
אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	אחרי המסע	לפני המסע	
90%	88%	77%	82%	82%	85%	מדד כללי – תפיסת המסע כמעמיק ידע על השואה

כמעט ואי-אפשר לראות הבדלים בתפיסת המסע כמחזק ידע על השואה ואת הבנתה, הן לפי מגדר והן לפי גיל – לפני המסע ואחריו.

הערכת מרכיבים של מסע

גם לפני היציאה למסע וגם אחרי השיבה ממנו התבקשו המשתתפים להעריך את חשיבותם של מרכיבים שונים של מסע ואת תרומתם של בעלי התפקיד. לוחות 23 ו-24 מציגים את הממצאים בשני המועדים ומשווים ביניהם.

לוח 23 : חשיבות מרכיבים שונים של המסע

אחרי המסע	לפני המסע	
98%	98%	ביקור בכמה סוגים של אתרי השואה
99%	97%	הדרכות לאורך המסלול
84%	81%	טקסים
71%	78%	שיחות צוותיות
49%	47%	זמן פנוי

כמעט כל המשתתפים, הן לפני המסע והן אחריו, ציינו את חשיבותם של הביקורים באתרי שואה וההדרכות שניתנו לאורך המסלול. קצת למעלה מ-80% ציינו את חשיבות הטקסים ופחות ממחצית ראו בזמן הפנוי מרכיב חשוב של המסע.

לוח 24 : תרומה חברתית-רגשית של בעלי תפקידים

אחרי המסע	לפני המסע	
89%	95%	איש עדות
96%	92%	המדריך
72%	71%	מפקד הצוות
46%	40%	מפקד המשלחת

איש העדות והמדריך נתפסו כבעלי התרומה החברתית-רגשית הגדולה ביותר – ההערכה לתרומת איש העדות ירדה במעט וההערכה למדריך עלתה במעט. כ-70%, הן לפני המסע והן אחריו, ציינו את התרומה של מפקד הצוות. פחות ממחצית ציינו את התרומה החברתית-רגשית של מפקד המשלחת.

המסע במבט לעתיד

לאחר השיבה מהמסע התבקשו המשתתפים להביע את עמדתם בשאלה האם יש לפעול כדי שיותר ישראלים יצאו למסע, ו-97% תמכו ברעיון. כמו כן, אותם משתתפים במסע במסגרת "עדים במדים" שהשתתפו במסע במסגרת בית הספר התבקשו להביע את עמדתם בשאלה האם נכון לפעול כדי שיותר בני נוער יצאו למסע. 58% מהמשיבים חשבו שיש צורך, 17% התנגדו ואילו לרבע מהמשיבים לא הייתה עמדה בנושא.

סיכום ודיון

במסגרת המחקר הנוכחי ביקשנו לבחון האם ובאיזו מידה תורם המסע לפולין "עדים במדים" לחיזוק הערכים הפרטיקולריים והאוניברסליים של חברי המשלחת. צבא הלוקח על עצמו את תפקיד המחנך אינו דבר נדיר. להפך, אנו רואים כי למרבית צבאות העולם ישנו סדר יום מסוים ולפיו הם מחנכים את חייליהם (גלבר, 1978; Franke, 1999; Malone and Paik, 2007).

יש הבוחרים להפוך את החינוך לערכים לאינדוקטרינציה – לחנך על ידי שטיפת מוח לשם החדרת ערכים דוגמטיים הנקבעים בדרך כלל על ידי ההגמוניה השלטונית והם בבחינת ראה וקדש (יניב, 2010). ההבדל שבין חינוך לערכים לאינדוקטרינציה מצוי בהבחנה שהיטיב לערוך יגאל אלון כבר בשנותיו הראשונות של צה"ל. לדעת אלון, יש לחנך לטיפוח תודעה לאומית, להתגוננות וללימוד פעולות קרב ולהימנע מפני הקצנה והנמכה של ערכים אלה לידי צבאיות, כוחניות ורצח חפים מפשע (אלון, 1959).

השם שהעניק אלון (שם) לספרו "מסך של חול", מעיד אולי יותר מכל על הקושי הכרוך בשמירה על ראייה מפוכחת בשעת הלחימה – החול של שדה הקרב והשטח כמטשטש את הראייה – כלשון המימרה "זרה חול בעיניו". לדעתנו, החינוך לערכים הוא זה שעשוי לתת מענה ולהסיט את "מסך החול" של הלוחמים בשעות קשות. עם זאת, רבים נוטים לראות בעצם החינוך לערכים פרטיקולריים (ציונות, יהדות וכו') כאינדוקטרינציה (לא נתקלנו במי שטענו לאינדוקטרינציה כאשר מוקנים ערכים אוניברסליים). המאמר הנוכחי נכתב בתגובה לאותן טענות, תוך הסתמכות על נתונים כמותיים ואיכותניים המעידים כי צבא הגנה לישראל אינו מבקש להנחיל דוקטרינה אחת ויחידה בקרב חייליו לא ברמה ההצהרתית (מטרות המסע) ולא ברמה המעשית (תוצאות המסע).

ממצאי המחקר, כפי שהוצגו לעיל, מעידים כי דווקא הערכים האוניברסליים

הם אלה המתחזקים בקרב חברי המסע ואילו הערכים הפרטיקולריים (זהות יהודית-ציונית, גאווה לאומית, חשיבות הסמלים היהודיים) פוחתים בעקבותיו. הפרויקט החינוכי "עדים במדים" מיועד לאוכלוסייה ממוינת שנבחרה על ידי המפקדים, אוכלוסייה שהיא בעלת מערכת ערכים מגובשת. כלל המשתתפים, מעבר להבדלי גיל ומגדר, היו בעלי עמדות חיוביות מאוד הן לגבי היציאה למסע והן לגבי הציפיות ממנו לחיזוק משמעות השואה, המחויבות לעם היהודי והשלכותיה האוניברסליות. השיא הערכי שבו היו מצויים בטרם הנסיעה ירד בעקבותיה – עניין שאפשר להסביר בירידת מתח המלווה אירועים רגשיים עוצמתיים (לאחר כל עלייה יש ירידה). למרות ועל אף ריבוי הטקסים והאלמנטים הפטריטיים של המסע (הופמן, 2006; בן עמוס והופמן, 2011), נמצאה ירידה גם בערכים הלאומיים, בחשיבות הסמלים היהודיים, ובתחושת הגאווה הישראלית, בתחושת השליחות ובתפיסת מושג הגבורה. ממצאים אלה מחזקים את טענתנו כי המסע הן להלכה והן למעשה אינו אמצעי לאינדוקטרינציה. בנוסף, וכדי להשלים את התמונה, מצאנו כי לאחר המסע התרחשה עלייה בערכים האוניברסליים של המשתתפים: חשיבות כלל הערכים הדמוקרטיים עלתה לאחר המסע. בנוסף, מן חוויה האישיה של החיילים, ומשילוב בין הממצאים הכמותיים והאיכותניים עולה כי בעיניהם יש למסע חשיבות גדולה שאיננה מוטלת בספק. לדעתם הגיל המתאים למסע הוא הגיל הבוגר (ממצאי מחקר על מסעות בני נוער מבתי ספר, אתר ראמ"ה, 2011).

בסיכומו של דבר, הממצאים מעידים כי המסע במתכונתו הנוכחית נעשה בצורה טובה. עם זאת, אנו ממליצים לבחון מחדש את מטרות המסע לאור הממצאים ולעדכן אותם. מומלץ לבחון מחדש את הקריטריונים ליוצאים לפולין לאור העובדה ש-22% ממשפתי המסעות היו בעבר בפולין. מומלץ לבחון כיצד משפרים את התרומה ואת האפקטיביות של מפקד המשלחת שכן על פי הממצאים היא נמצאה נמוכה.

הערות

4. יש משלחות שמבצעות תכנית מסע מורחבת של שבעה ימים, שכוללת (נוסף על התכנית הרגילה) יום אחד שמוקדש לאתרי חסידות ושבת בוורשה או בקראקוב. בעבר היו מספר משלחות ששילבו לאחר המסע בפולין, ביקור בקהילה יהודית במזרח אירופה. מזה כשנתיים 2-3 משלחות בשנה מתחילות את המסע בביקור של יומיים בגרמניה. מודל זה הוא בבחינת מיעוט בטל בשישים אשר בשל כך לא נכלל במחקרנו.

1. באותן שנים (1988) החלו המשלחות הבית ספריות אשר ביקשו גם הן לגשר על המשבר הערכי בחינוך על ידי שימוש בזיכרון השואה כגורם מאחד בחברה הישראלית שבאמצעותו אפשר לחזק את הזהות הלאומית והיהודית של בני הנוער.

2. מסמך יסוד להנחלת השואה בצה"ל 2004.

3. צה"ל (2011) אתר "עדים במדים". נדלה בתאריך 13/2 מתוך:

<http://www.aka.idf.il/edim/main/>

מקורות

- ברק, א. (1992). אושוויץ לעולם לא עוד. **במחנה**. אפריל, 23.
- בר, א. (2008). ערכים לא לומדים בכיתה. **מערכות**, 418, 57-54.
- ברטל, ד. ובן עמוס, א. (2004). פטריוטיזם כתופעה פסיכולוגית-חברתית: מבוא לניתוח המקרה הישראלי. בתוך: בן עמוס ואחרים (עורכים). **פטריוטיזם**. תל-אביב: דיונון, עמ' 13-28.
- גורן, ר. (1990). שינוי ערכים בחברה הישראלית ובצה"ל. **מערכות**, 319, 7-2.
- גלבר, י. (1978). חינוך צבאי והשקפת עולם. **מערכות**, 267, 12-8.
- דרורי, ז. (2009). בן גוריון – צבא העם למען העם. בתוך: פ., יחזקאלי. **צה"ל – צבא העם או צבא מקצועי**. תל אביב: משרד הביטחון.
- הופמן, ת. (2006). **עדות במדים: טקסי זיכרון במשלחות צה"ל לפולין**. תל-אביב: חמו"ל.
- וינר, א. (2000). "רוח צה"ל" כמסמך ערכי היסוד של צה"ל". **מערכות**, 373, 64-62.
- יניב, ח. (2010). על ההבדל בין חינוך לערכים לבין אינדוקטרינציה. נדלה בתאריך: 2/3/11 מאתר: yhanan.wordpress.com/... על-ההבדל-בין-חינוך-לערכים-לבין-אינדוקט.
- כשר, א. (2002). דו שיח עם פרופסור אסא כשר. בתוך: י., עמידרור (עורך). **הרהורים על צבא וביטחון**. תל אביב: המכללה לביטחון לאומי.
- לב, מ. (1998). השפעת מסע בני נוער לפולין על עמדותיהם כלפי השואה בתחום הקוגניטיבי ובתחום הרגשי. **עבודה לשם קבלת תואר מוסמך**, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן.
- מקיאבלי, נ. (1988). **הנסיך**. תל-אביב: זמורה ביתן פוקו, מ. (2005). **סדר השיח**. תל אביב: בבל.
- פרס, ש. (2009). על בן גוריון ועל צבא העם. בתוך: פ., יחזקאלי. **צה"ל – צבא העם או צבא מקצועי**. תל אביב: משרד הביטחון.
- פרנקל, ו. (1981). **האדם מחפש משמעות**. הוצאת דביר.
- צהל (2011) אתר "עדים במדים". נדלה בתאריך 13/2 מתוך: <http://www.aka.idf.il/edim/main/>
- צה"ל (2004). מוקד להנחלת זיכרון השואה בצה"ל. חיל החינוך והנוער. מרכז חינוך. נדלה ב-13/3/2009
- www.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/1/25471.ppt
- בפברואר מתוך: www.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/1/25471.ppt
- קרן, ש. (1998). **צה"ל והשואה: הסברה ופרסומים של מפקדת קצין חינוך ראשי שנות השמונים והתשעים**. תל-אביב: חמו"ל.
- שטרן, א. (2009). **משא כומתה**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- שלם, מ. (2004). **צבא מחפש משמעות**. תל אביב: הוצאת משרד הביטחון.
- שריר, מ. (1983). **צה"ל כמנחיל ערכים לנוער יהודי בארץ ובגולה**. **מערכות**, 287, 31-24.
- Bar-Tal, D., and Staub, E. (Eds.) (1997). **Patriotism in the life of individuals and nations**. Chicago: Nelson-Hall.
- Casey, G.W. (2009). Advancing the Army: Professional Military Ethic. **JFK**, 54, 14-15.
- Franke, V.C and Heinecken, L. (2001). Adjusting to Peace: Military Values in a Cross-National Comparison. **Armed Forces & Society** . 27, 567-595.
- Franke, V.C (1999). **Preparing for Peace: Military Identity, Value Orientations, and Professional Military Education**. New York: Praeger.
- Johnson, G. (1997). The Evolutionary Roots of Patriotism, In: D., Bar-Tal and E. Staub, (Eds.) **Patriotism in the lives of individuals and nations**. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Liebman, C.S. and Don Yehiya, E (1983). **Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State**. University of California Press
- Padilla. M.E. (2009). Patriotism fostered by the armed forces. **JCSP: Exercise New Horizons**. Retrieved from: <http://www.cfc.forces.gc.ca/papers/csc/csc35/exnh/padilla.pdf>.
- Youngquist J. H. (1996). **American society Vs. U.S. Army Values: Direction of Society's Values and Implications for the 21st Century Army**. U.S. Army War College Fellowship, University of Texas at Austin, Austin Tx.
- אתר ראמ"ה:
http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/EDFB2F83-BA42-4706-A7D7-95638E02BB76/133983/polin_20091.pdf